

První staročeský překlad bible v kulturním kontextu 14. století¹

Pavel Spunar

Jedním ze stále nedořešených úkolů české medievalistiky je hledání uspokojivého vysvětlení geneze prvního úplného překladu bible do češtiny. Důvodem je pocit, že dosavadní interpretace vycházely převážně z filologických analýz a nepřihlížely dostatečně k širším kulturním souvislostem. Překlad bible nebyl totiž jen obdivuhodným filologickým, literárním a teologickým činem, ale gestem zásadního významu pro proměnu spirituality intelektuální společnosti a záhy i pro posun mentality širších (převážně měšťanských) vrstev. Záměr překladatelů nelze proto jen posuzovat v relacích textové kritiky, ale je nutno jej zasadit do širších kulturních souvislostí a chápat ho jako znamení změny duchovního života vzdělanců i záměr vládnoucí elity manifestovat kulturní převahu české společnosti v rámci českého království. V polovině 14. století dozrál čas vtisknout českou bibli do rukou vzdělanců a proměnit ji v znak dospělosti i symbol české kulturní převahy.² Český stát upevnil svou hospodářskou a politickou moc ve střední Evropě, český panovník se stal císařem římské říše (1355) a znaky státní prestiže měla rozhojňovat i kulturní aktivita. Po francouzském (kolem r. 1250) a italském (kolem r. 1300) překladu bible nebylo pochyb, že bylo v zájmu panujících Lucemburků vyrovnat se zemím, které tradičně udávaly v středověké Evropě tón.

Výklad o genezi českého biblického překladu prošel různými stádii. Je pokrokem, že překlad již není kladen do jednoho centra a je nazírán složitěji.³ Přesto však chybí propojení některých závěrů, domyšlení některých

- 1) Tento text byl přednesen v anglické verzi na mezinárodní konferenci "Bible a její tradice - Bible v interkulturní komunikaci" pořádané Společností pro studium náboženství ve dnech 13.-15. května 1992 v Bechyni.
- 2) V. Kyas, *První český překlad bible*, (Rozpravy ČSAV, sv. 81, 1971, Fasc. 1). Praha 1971 - P. Spunar, *Kultura českého středověku*, Praha 1987, 353. - P. Peňáz, "O liturgii slova a živé latině". *Proměny, Čivritník ČAV*, 28.2.1991, 91-95.
- 3) V. Kyas, *První český překlad* (o.c.), 56. - P. Freitinger, "K latinské předloze stč. překladu bible", *Křesťanská revue* 49, 1982, 27-32. - P. Freitinger, "Ještě k latinské předloze stč. překladu bible", *Křesťanská revue* 50, 1983, 127-133. - P. Freitinger, "Bible české reformace", *Křesťanská revue* 54, 1987, 81-86, 153-158, 200-205. - P. Freitinger, "Bible předchůdců Husových", *Křesťanská revue* 54, 1987, 153-158. - P. Freitinger, "Bible Jana z Dražic a staročeské překlady Písma", *Listy filologické* 110, 1987, 159-165. - *Biblia Slavica*, I, 2, *Kuonenberger Bibel - Kumohorská bible bei Martin v. Tišnow*, hrsg. v. R. Olesch u. H. Rothe, Paderborn 1989. - P. Freitinger, "K otázce Husova překladu bible", *Časopis českého musea* 158, 1989, 136-156.

souvislostí. Staročeská bible se rodila na různých místech a z různých podnětů, přesto však byla sjednocující generační výzvou, kterou pokolení dozrávajících v době přípravy a rozkvětu pražské univerzity splnilo.

Dějiny českého biblického překladu se zabývali badatelé již od dob J. Dobrovského.⁴ V našich úvahách vyjdeme z přelomových prací bohemisty Vladimíra Kyase, který je i vydavatelem prvního staročeského překladu, a z řady analytických statí evangelického pastora Pavla Freitingera, kterému se podařilo prozkoumat problém vztahu překladu k latinské předloze.⁵ Oba přístupy jsou korektní a umožňují navrhnout odpovědi na několik otázek.

Důležitou etapou dosavadní práce bylo určit rukopisy, které můžeme zahrnout do skupiny textů opřených o nejstarší překlad. Za nejstarší doklad stále považujeme shořelou Bibli drážďanskou,⁶ velký význam má např. i kaligrafická Bible olomoucká.⁷ Vl. Kyas obohatil naše poznání zejména tím, že ustálil skupinu textů, patřících nejstarší (prvé) redakci, upozornil na předlohu pařížského typu Vulgaty (exemplar Parisiense), rozdělil překladatele do dvou okruhů a naznačil možnou názorovou orientaci jednoho z nich. Celkem se na práci podílelo asi deset osobností. Prvá skupina užívala starobylého lexika, druhá dávala přednost novějším výrazovým prostředkům. Zatímco první blížeji neurčil, o druhé Vl. Kyas předpokládá, že ji tvořili kazatelé, mezi nimiž měli pevné místo pražští dominikáni a snad i Milíč z Kroměříže.⁸ Osou výkladu bylo zjištění, že překladatel starozákonního Tobiáše, Skutků apoštolských (snad také Knih královských) a autor předmluvy ke Genezi byl totožný s původcem staročeského Pasionálu a Života Krista Pána. Řádová příslušnost k dominikánům je prozrazena v úvodu Života a za spolehlivou stopu můžeme také pokládat sám zájem o převod Zlaté legendy dominikána Jakuba de Voragine do češtiny. Podobné opěrné body pro určení první (starší) překladatelské skupiny Vl. Kyas nenalezl. Zmiňoval se jen o tom, že je „odlišná“, geneticky související s jinou „školou“ a za její členy pokládal příslušníky jiného církevního řádu.⁹ Řešení ponechal příštím badatelům a věřil, že se podaří spojit některé překladatele s dalšími staročeskými památkami.

Nový podnět však přišel odjinud. Po mozolné analytické práci se Pavlu Freitingerovi podařilo zjistit, že jeden z překladatelů prvního (staršího) překladatelského kroužku se opíral o rukopis Vulgaty pařížského typu Praha KNM XV A 6, který přinesl do Čech biskup Jan IV. z Dražic a věnoval jej

4) J. Dobrovský, "Über den ersten Text der böhmischen Bibelübersetzung", in: *Neuere Abhandlungen der Kön. böhm. Gesellschaft d. Wissenschaften* 3, 1798, 240-266.

5) Cfr. n. 2.

6) Vl. Kyas, "Die altschechische Bibelübersetzung des 14. Jh. und ihre Entwicklung im 15. Jh.", in: *Biblia Slavica* 1, 2, *Kuttenberger-Bibel* (o.c.), 12-13.

7) *Ibid.*, 13-19.

8) Vl. Kyas, "Problém českých překladů Milíčových", *Listy filologické* 106, 1983, 79-84.

9) Vl. Kyas, *První český překlad* (o.c.), 56-57.

augustiniánskému klášteru v Roudnici, který v letech 1333-1334 založil.¹⁰ Jak se s tak závažnou skutečností, přehlíženou ve vydání nejstaršího staročeského překladu bible, vyrovnat?¹¹ Statě Pavla Freitingera nelze jednoduše odmítnout, třebaže nelze ani všechno přijímat.¹² Postřeh o závislosti překladatelů na dražické Vulgátě, opepřený zejména o chybné a jinde nedochované čtení¹³ zakazující pojídání kobylek podle Lv 11,21-23, má svou závažnost.

Nejprve se však vraťme k názoru Vl. Kyase, že spolupráce autora Pasionálu na staročeském biblickém překladu naznačuje, že podnět k uskutečnění projektu přišel z okruhu Karla IV. nebo byl jím alespoň schválen. O záměrnosti plánu není pochyb. Tak ambiciózní dílo nevznikalo jako náhodně sestavený soubor samostatných částí, ale jako promyšlený celek. Vl. Kyas hledal ohnisko zájmu o velký projekt v dominikánském řádu. Mohli však být iniciátory dominikáni střežící pravověří, kteří si byli jistě vědomi toho, že každý převod do národního jazyka přináší nevyhnutelné sémantické posuny? Známe totiž dominikánskou obezřetnost projevující se i v tom, že sami pro opisy Vulgaty užívali vlastního korektora (correctorium dominicanum). Byli opatrní a sotva by se opírali o nespolehlivý text; vliv dominikánského korektora však v prvním staročeském překladu nebyl (zatím) doložen. Musíme proto upřít pozornost k muzejní bibli XV A 6, jejíž význam pro prvou překladatelskou generaci byl prokázán. Bible Jana IV. z Dražic, již si starý pražský biskup po jedenáctiletém nuceném pobytu u papežské kurie v Avignonu přivezl do Čech a věnoval jí „svému“ klášteru v Roudnici, požívala autority spolehlivého pramene a byla v augustiniánském prostředí opisována. Známe dnes osm jejích úplných prepisů a pět rukopisů Nového zákona. Nejstarší text je datován do r. 1360 (Praha Kapit A 2-3), nejmladší, tzv. Bible Zikmunda z Domažlic, je vročena do r. 1419.¹⁴ Pavel Freitinger neváhal a trochu ukvapeně celý projekt biblického překladu svázal s řeholními kanovníky sv. Augustina v Roudnici. Důvody, které snesl, nejsou však nevýznamné.

Klášter roudnických augustiniánů se stal záhy jedním z ohnisek, z něhož se šířila tzv. nová zbožnost (devotio moderna),¹⁵ která přála individuální

10) P. Freitinger, "K latinské předloze" (o.c.), 27-32. - P. Freitinger, "Ještě k latinské předloze" (o.c.), 131-132. - P. Freitinger, "Bible české reformace" (o.c.), 81-83. - Cfr. V. Chaloupecký, *Jan IV. z Dražic, poslední biskup pražský*, Praha 1908. - Z. Hledíková, *Biskup Jan IV. z Dražic (1301-1343)*, Praha 1991, recte 1993; (Studie a texty, 6, vydávané Univerzitou Karlovou).

11) Práce P. Freitingera nebyly citovány.

12) Cfr. F. Michálek, "K starým českým překladům latinského locusta", *Listy filologické* 110, 1987, 166-168.

13) Cfr. n. 9.

14) P. Freitinger, "K latinské předloze" (o.c.), 30-31. - P. Freitinger, "Bible české reformace" (o.c.), 83-84.

15) Cfr. P. Freitinger, "Bible české reformace" (o.c.), 81-82. - P. Spunar, "K počátkům české devotio moderna", *Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 31, 1991, Fasc. 1, 35-39. Nejnověji pojednal o vztahu české reformace a nizozemské

reflexi, vedla k zamyšlení nad biblickým textem a podporovala neokázalou zbožnost. Jan IV. z Dražic založil navíc roudnický klášter jako klášter povýce český, kde by úsilí o překlad souznělo s jeho spiritualitou. Augustiniáni usilovali o překonání starých nevyhovujících norem náboženského života a snažili se přivést věřící blíže k pramenům křesťanské zbožnosti. Nešli cestou okázalých manifestací víry, ale naopak jejich pokora toužila po důvěrném ztotožnění s textem. V tomto prostředí mohl být zájem o český biblický překlad nesporně legitimní a vyplýval by přirozeně z potřeb duchovního života klášterního společenství. Lze však bez okolků spojovat iniciativu k překladu bible do češtiny přímo s osobností Jana IV. z Dražic, který nepochybně věděl o francouzské bibli, a předpokládat, že staročeský překlad bible vzešel jen z augustiniánského roudnického prostředí?

Takový úkol by přesahoval síly jednoho (a navíc nově založeného) kláštera. Roudničtí kanovníci museli hledat spolupřekladaatele i církevní autoritu, která by jejich úmyslu přála. Mezi pražskými dominikány byla nepochybně řada osobností, které byly schopny se takového úkolu ujmout. Generální studium u sv. Klimenta mělo vynikající úroveň¹⁶ a spojovalo jak německé tak české teology. Že by se řád zavázal k určité formě trvalé spolupráce je však těžko myslitelné. Spíše je třeba pomýšlet na zájem a iniciativu jednotlivců, kteří se mohli vzájemně kontaktovat prostřednictvím všeobecně respektované osobnosti nebo díky vztahům, které se vytvářely při vzniku pražské univerzity.

V době, kdy se pražské vysoké učení teprve konstituovalo, mohl být žádaným svorníkem různorodých zájmů především pražský arcibiskup a univerzitní kancléř Arnošt z Pardubic, který zemřel r. 1364 v Roudnici.¹⁷ Zájem o překlad bible nemohl zůstat tajemstvím a posláním jednoho kláštera. Předsevzatý úkol měl závažný teologický, reprezentativní a kulturní dosah a nemohl se rozvíjet v skrytu a bez zájmu nejvyšších církevních autorit. Není proto nepravděpodobné, že projekt, vkládající biblický text do nepoměrně širšího okruhu odběratelů, byl brzy sledován oficiálními místy a usměrňován. V podstatě se střetávaly dva zájmy. Augustiniáni cítili potřebu prohlubovat individuální náboženský prožitek, církevní hierarchii a dvoru šlo o zvýraznění prestiže království a národa schopného se s tak velkým úkolem vypořádat. Podpora překladu bible měla i svá politická úskalí. Sakrální text požíval zvláštní váhy a nebylo snadné postavit se za názor, aby se bible oblékla do

devotio moderna Manfred Gerwing v studii "Die böhmische Reformbewegung und die niederländische Devotio moderna" (in: *Westmitteleuropa-Ostmitteleuropa, Vergleiche und Beziehungen, Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. W. Eberhard etc., München 1992, 125-142); k práci nebylo možno již přihlídnout.

- 16) J. Kadlec, "Řeholní generální studia při Karlově universitě v době předhusitské", *Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 7, 1966, Fasc. 2, 63-108, zvláště 64-79.
- 17) Cfr. V. Chaloupecký, *Arnošt z Pardubic, první arcibiskup pražský (1346-1364)*, 1941 (1948²). - J. K. Vyskočil, *Arnošt z Pardubic a jeho doba*, 1947.

národního jazyka a riskovala chybnou interpretaci. Vzpomínáme výhrad, které měl později dvůr k německému překladu bible, třebaže tu mohly hrát určitou roli i motivy nacionální. V každém případě přemýšleli o možnosti úplného překladu bible do češtiny v polovině 14. století nejvýznamnější hlavy království. Kdo mohl nejnázve navazovat nitky, stát spíše v pozadí, ale přitom mít autoritu a vliv? Mám na mysli výrazného intelektuála karlovske doby M. Bartoloměje z Chlumce zv. Claretus.¹⁸ Jako přítel (a snad lékař) arcibiskupa Arnošta z Pardubic našel přátelské zázemí v roudnickém klášteře a není ani vyloučena jeho spolupráce s augustiniány při přípravě svých slovníků. Pro roli zprostředkovatele různých duchovních kontaktů měl dobré předpoklady. Jako školmistr katedrální školy u sv. Víta (takové postavení se předpokládá) měl přístup nejen k předním církevním hodnostářům, ale poznal i dvůr a udržoval kontakt s předními lektory generálních řádových studií, z nichž se mnozí zanedlouho stali prvými profesory pražského vysokého učení.¹⁹ Vlivnou osobností v tomto kontextu mohl být např. profesor pražské univerzity a její místokancléř Mikuláš probošt Roudnický, o němž lze předpokládat, že mohl patřit do první (starší) skupiny překladatelů.²⁰ M. Bartoloměj z Chlumce jako svatovítský školmistr znal jistě i pražské dominikány, mezi nimiž byl vynikající osobností Jan Moravec,²¹ a z dalších řádů poznal nepochybně takové učence jako byl minorita Albert Bludův²² nebo pražský augustinián-eremita Mikuláš z Loun.²³ Tito všichni teologové tvořili křehkou intelektuální pospolitost podporovanou (a nepochybně i pozorným okem sledovanou) pražským arcibiskupem. Tu se kolem Arnošta z Pardubic a jeho učeného přítele Bartoloměje asi sbíhaly nitky vedoucí k dorozumění o tom, jak navázat na roudnickou překladatelskou iniciativu, do této společnosti náležel svým vzděláním a intelektem i reformní kazatel Milíč z Kroměříže, přijímající v mnohém postoje a koncepcce augustiniánské nové zbožnosti (*devotio moderna*).²⁴

Měl-li bych závěrem formulovat svůj názor na genezi prvního staročeského překladu bible, pak bych zdůraznil polycentrickou koncepci, opřenou o prvotní ohnisko v roudnickém klášteře. Co se chronologie týče, je třeba počátky

18) Cfr. *Slovník latinských spisovatelů*, Praha 1984, 134.

19) J. Kadlec, "Řeholní generální studia" (o.c.).

20) P. Freitinger, "Bible české reformace" (o.c.), 86. - J. Tříška, *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348-1409*, Praha: Universita Karlova 1981, 416.

21) J. Kadlec, "Řeholní generální studia" (o.c.), 67-68. - J. Tříška, *Životopisný slovník* (o.c.), 280. - P. Spunar, *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post universitatem Pragensem conditum illustrans*, Wratislaviae etc. 1985, 48-49, No. 43.

22) J. Kadlec, "Řeholní generální studia" (o.c.), 80-81. - J. Tříška, *Životopisný slovník* (o.c.), 15. - P. Spunar, *Repertorium* (o.c.), 49, No. 45.

23) J. Kadlec, "Řeholní generální studia" (o.c.), 83-84. - J. Tříška, *Životopisný slovník* (o.c.), 405. - P. Spunar, *Repertorium* (o.c.), 35-36, č. 1-5.

24) P. Spunar, *Repertorium* (o.c.), 171-192, č. 441-511 (včetně bibliografie). - P. Spunar, "K počátkům" (o.c.).

překladatelského úsilí položit do začátku čtyřicátých let 14. století. Práce se účastnili přední čeští teologové a kazatelé a nerozhodovala jejich řádová příslušnost. Prostředníkem vzájemných styků byl pravděpodobně M. Bartoloměj z Chlumce v. Claretus, který získal podporu a shovívavý zájem pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic, snad dokonce v dorozumění s králem a pozdějším císařem Karlem IV. O významu, jakému se staročeský biblický překlad těšil, svědčí i nejstarší dochované opisy. Mají vysokou grafickou úroveň a nejstarší známý text, shořelá Bible drážďanská, datovaná nejnověji do šedesátých let 14. století,²⁵ vznikla nepochybně ve větším skriptoriu dílem sedmi písařů.²⁶ Bezpečně určit tuto dílnu není možné, ale není vyloučeno uvažovat o roudnickém klášteře. Řetěz úvah se uzavírá. Z Roudnice vzešly prvé podněty, z roudnického skriptoria vycházely i řemeslně pořízené biblické exempláře. Arnošt z Pardubic užíval roudnické písařské dílny v hojné míře a nebylo proto nemožné takovou iniciativu zde předpokládat.

Zbývá se vyrovnat s názorem, že český biblický překlad byl určen pro ženské kláštery vysoké intelektuální úrovně, jejichž členkami byly urozené dcery předních českých rodů.²⁷ Domnívám se, že i tuto možnost lze včlenit do obecnější představy o genezi a funkci staročeského biblického překladu. Hnacím motorem bylo krystalizování podnětů tzv. nové zbožnosti a potřeba kulturní reprezentace českého království. Prvý překlad nebyl jistě ve všem dokonalý. Od počátku 15. století byl vytlačován překlady novějšími, ale ústup neznamenal snížení jeho významu. Důležitá byla odvaha k tak velkému úkolu a schopnost spolupracovat napříč různým přehradám a místním zájmům. Příklad je proto dodnes výzvou pro malověrné, kteří si netroufají spojit síly a překročit svůj stín.

25) K. Stejskal, "Die tschechischen Bibelhandschriften in kunsthistorischer Hinsicht", in: *Biblia Slavica I, 2, Kuttenberger-Bibel* (o.c.), 55-64.

26) J. O. Eliáš, "Písaři Bible leskovecké", *Listy filologické* 94, 1971, 51 sq.

27) Vl. Kyas, "Die alttschechische Bibelübersetzung des 14. Jh. und ihre Entwicklung im 15. Jh.", in: *Biblia Slavica I, 2, Kuttenberger-Bibel* (o.c.), 16-17.

SUMMARY

The first Old-Czech Translation of the Holy Script in the cultural relations of the 14th century

The aim of the paper is to draw attention to the complicated origin of the Old-Czech translation of the Bible. It seems impossible to judge the translation only as a problem seen from the point of view of Czech philology and textual history. As an adequate solution it is, therefore, suggested to discuss the topic in broader relations respecting the cultural history of the 14th century. After reviewing earlier opinions concerning the problem the author suggests a polycentric origin of the Old-Czech translation. The heart of the activities awaked in Augustinian monastery at Roudnice (the MS Prague NatMus XV A 6 must be regarded as one of the Latin exemplar) and in the Dominican convent in Prague bounded to the University. The translation as a symbol of high intellectual level and challenging activities in Prague was stimulated by the hierarchy of the Church and by the Court. The number of translators is not known but it is possible to distinguish two groups. As a mediator (not as a translator) between all involved subjects (Augustinian monastery at Roudnice, Dominicans and preachers in Prague, University, Church hierarchy, Court) is hypothetically seen M. Bartolomew of Chlumeč called Claretus. The beginning of the translation activities may be supposed after 1340 and they finished in the late 1360s according to the oldest MS called Bible of Dresden that burned at the beginning of the war of 1914-1918.

Ústav pro klasická studia AV ČR
Římská 14
120 00 Praha, ČR

PAVEL SPUNAR

